

**Публічна апологетика та
критика політичних репресій
в громадсько-політичному житті України
(1917 – початок 1920-х рр.)**

Розбудова демократичної політичної системи, громадянського суспільства в Україні вимагає ретельного вивчення подій політичних подій часів Української революції (1917–1921 рр.). Особливу цінність для сьогодення мають дослідження публічної дискусії представників різних політичних сил щодо ролі репресій у процесі громадсько-політичної боротьби, зокрема впроваджених більшовицькою партією.

Метою даної розвідки є висвітлення деяких особливостей кампаній публічної апологетики та критики політичних репресій в громадсько-політичному житті України з боку більшовиків та їх політичних опонентів.

Під публічною апологетикою політичних репресій автор розуміє теоретичне обґрунтування корисності та виправданості терору проти політичної опозиції, моральну підтримку репресій з боку їх прихильників та натхненників.

Теоретичне обґрунтування необхідності політичних репресій намагалися здійснити засновники і керівники Компартії та радянської держави — В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов, М. Бухарін, Л. Троцький, Ф. Дзержинський¹. В їх численних працях доводиться, що силове ствердження диктатури пролетаріату, тобто диктатури більшовицької партії, є необхідною умовою поширення комуністичної ідеї на теренах колишньої Російської імперії.

Безперечний інтерес представляють також роботи безпосередніх учасників і свідків кривавих подій тих часів. Зокрема, позиція більшовицької партії щодо пропаганди застосування політичних репресій знайшла своє відображення в працях Є. Бош, А. Буценка, І. Вардина, В. За-

тонського, С. Косіора, А. Луначарського, М. Майорова, М. Покровського, М. Попова, М. Рафеса та ін². Написані здебільшого в публіцистичному плані, їх праці несуть не стільки наукове, скільки ідеологічне навантаження, ставлять за мету скомпрометувати діяльність різних тогочасних політичних партій і течій.

Менш заангажованими виглядають праці і спогади організаторів та активних діячів українських і загально-російських політичних партій, написані в різні часи переважно за кордоном. Серед них праці М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, О. Мицюка, І. Мазепи, О. Назарука, М. Порша, П. Мілюкова, В. Шульгіна, В. Петріва, Н. Махна, С. Івановича та ін³. Незважаючи на розмаїття думок і поглядів, в їх роботах не без підстав домінує думка про те, що розпорошеність і неузгодженість опозиційних партій, амбітність деяких з їх лідерів, неготовність останніх до компромісів не дозволили утворити серйозну і впливову політичну силу, здатну протистояти більшовикам, примусити їх згорнути практику політичних репресій.

Значну цінність представляють праці радянських істориків П. Волобуєва, В. Гармизи, К. Гусєва, Г. Йоффе, Л. Спіріна, П. Соболева, П. Подболотова, Ю. Клінтуха, Ю. Гамрецького, Ю. Шестака, В. Полушкіної, І. Кураса та багатьох ін⁴., які досліджували зазначену проблему з класових позицій.

В умовах незалежної України зазначена тема активно висвітлювалася в працях О. Реєнта, С. Кульчицького, В. Солдатенка, О. Бобини, В. Гусєва, О. Любовець, В. Нагорного, І. Чайківського, А. Тимошук, О. Бриндака, В. Яременка⁵, які зосередились на вивченні позицій найбільш впливових політичних партій і сил у суспільно-політичному житті України першої чверті ХХ ст. Водночас дослідження реакції цих сил на запровадження більшовиками політичних репресій в їх працях не є головним авторським завданням, а виконує лише другорядну функцію, що робить актуальним запропоновану роботу.

Здійснення диктатури пролетаріату, на думку більшовиків, від початку передбачало застосування широкого арсеналу засобів морального і фізичного впливу на представників політичної опозиції. Як стверджував В. Ленін: "...наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається"⁶. Інший теоретик партії — М. Бухарін конкретизував, що "...пролетарський примус в усіх своїх формах, розпочинаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи..."⁷.

Саме тому ствердження радянської влади з перших кроків спиралося на насилля. Вже 8 листопада 1917 р. активно запрацював Народний комісаріат внутрішніх справ. Останній, запровадивши робітничу міліцію при Радах робітничих і селянських депутатів, відразу оголосив її разом з Червоною гвардією "озброєною силою Рад, провідником їх рішень, спрямованою на зміцнення Радянської влади і охорону революційного порядку"⁸.

21 листопада 1917 р. з ініціативи Ф. Держинського при Петроградському військово-революційному комітеті розпочала роботу Комісія по боротьбі з контрреволюцією у складі М. Скрипника, І. Флеровського, В. Трифонова та інших. Аналогічні її каральні структури створювалися і на місцях.

Обґрунтовуючи доцільність і спрямування каральної політики, 7 (20) грудня 1917 р. В. Ленін писав Ф. Держинському: "Буржуазія, поміщики і всі багаті класи напружують одчайдушні зусилля для підриву революції, яка повинна забезпечити інтереси робітників, трудящих і експлуатованих мас... Необхідні екстрені заходи боротьби з контрреволюціонерами і саботажниками"⁹. Ввечері того ж дня Рада Народних Комісарів схвалила постанову про утворення Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем та затвердила її склад. Постанова звертала особливу увагу новоутвореного органу на необ-

хідність подолання “саботажу” буржуазії, конституційних демократів, правих соціалістів-революціонерів, інших “контрреволюційних елементів”.

В квітні 1918 р. ВНК під керівництвом Ф. Дзержинського провела ряд акцій у Москві з ліквідації анархістських осередків. До участі в роззброєнні анархістів залучалися також військові частини і латиські стрільці з охорони Кремля¹⁰. Заходи по вилученню анархістів здійснювалися і на місцях. Так, газета “Друг народу” 5 липня 1918 р. повідомляла про арешт в Олександрівську талановитого поета О. Миштовича, який входив до партії анархістів¹¹. Констатуючи ці факти, анархістське видання “Набат” писало: “Маски зірвані..., перед усім світом відкрилося справжнє обличчя борців за соціалістичну революцію. Вони не друзі народу — вони хижі вовки, хижі лисиці зі словами братського привіту на устах і підступними думками в голові”¹². В іншій публікації газети твердилось: “Захитався і рухнув трон..., а владу отримала кучка прийшлих політичних авантюристів”¹³.

Газета “К свету” (орган асоціації анархістів м. Харкова) зазначала: “Замість співчуття, поради, влада з перших своїх кроків почала погрожувати розстрілами, замість хліба дала накази, замість волі — надзвичайну комісію. І вже знову чується стогін розстрілюємих, вигуки “Хліба!”. Коли ж до влади звертаються: “Що ви робите?”, вона відповідає: “Це воля бідноти”¹⁴.

8 липня 1918 р. у доповіді на I з’їзді КП(б)У член ЦК КП(б)У М. Скрипник, проголошуючи головним завданням робітничого класу “не дати створити поміщикам і капіталістам, контрреволюціонерам апарат і силу, що змогла б взяти владу в свої руки”, констатував: “...розвиток масового терору — ось завдання, яке стоїть перед нами, ... усувати окремих осіб — ось шлях, що лежить перед трудящими масами України”¹⁵.

Терор, як основний засіб політичної боротьби більшовиків, офіційно проголосили після невдалого терористичного акту проти В. Леніна (30 серпня 1918 р.). Голова ВЦВК

РСФРР Я. Свердлов звинуватив у замаху правих есерів і закликав робітничий клас відповісти “безпощадним масовим терором проти усіх ворогів революції”¹⁶. 2 вересня 1918 р. резолюцію про оголошення масового терору “проти буржуазії та її агентів” схвалив ВЦВК, а 6 вересня постанову “Про червоний терор” оприлюднив РНК. Остання передбачала “забезпечення тилу шляхом терору”, ізолювання класових ворогів у концентраційних таборах, розстріл всіх осіб, що мали відношення до білогвардійських організацій, змов і заколотів¹⁷.

З приводу прийнятих рішень “Набат” з сумом констатував: “В один нещасний день може статися наступне: який-небудь провокатор вистрелить в повітря біля якого-небудь з великих більшовицьких заправил., більшовики ж почнуть кричати на мітингах і друкувати статті в своїх газетах, що контрреволюційні буржуазні інтелігенти, крамольні офіцери є винуватцями нового невдалого замаху”¹⁸. Проте і без постанови РНК червоний терор широко застосовувався на практиці. Зокрема, Повноважний міністр Швейцарської Конфедерації Є. Одьє, виконуючи обов’язок дуаена дипломатичного корпусу в Росії, в ноті Народному комісаріату з іноземних справ РСФРР від 5 вересня 1918 р. наголошував: “З єдиною метою вгамувати ненависть проти цілого класу громадян, без мандатів якої б те не було влади, численні озброєні люди проникають вдень і вночі в приватні будинки, розкрадають і грабують, заарештовують і ведуть у в’язницю сотні нещасних, абсолютно далеких від політичної боротьби, єдиним злочином яких є приналежність до буржуазного класу, знищення якого керівники комунізму проповідували у своїх газетах і промовах”. Своє повідомлення Є. Одьє закінчив так: “Подібні насильницькі акти незрозумілі з боку людей, що проголошують прагнення ошчасливити людство, викликають обурення цивілізованого світу, обізнаного тепер про події в Петрограді”¹⁹.

Навіть чисельні протести дипломатичних представників не могли вплинути на реальний стан речей. Бажання

більшовиків утримати владу примушувало їх посилювати карально-репресивні заходи проти опозиції. У листопаді 1918 р. голова ВУНК УСРР М. Лаціс вказував своїм підлеглим: “Не шукайте у справі звинувачувальних доказів, піднявся він проти Рад зі зброєю чи на словах. В першу чергу ви повинні його спитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка в нього освіта і який у нього фах. Ось ці питання і повинні вирішити долю звинувачуваного”²⁰.

Відношення більшовиків до своїх політичних опонентів яскраво засвідчує звіт з агітаційного заходу меншовиків колишнього члену Бунду, а згодом одного з послідовних adeptів більшовизму М. Равіча-Черкаського: “Я розглядав публіку... Який багатий живий матеріал для мобілізації на чистку снігу, скільки клієнтів Надзвичайної комісії”²¹.

Постанова РНК про “червоний терор” дозволяла брати заручників з числа політичних опонентів Радянської влади. В. Ленін виправдовував цей захід таким чином: “Я вважаю тверезо і категорично: що краще — посадити в тюрму кілька десятків чи сотень підбурювачів, винних чи невинних, свідомих чи несвідомих, чи втратити тисячі червоноармійців і робітників? Перше краще. І хай мене обвинуватять у яких завгодно смертних гріхах і порушеннях свободи — я визнаю себе винним, а інтереси робітників виграють”²². Він різко критикував дрібнобуржуазних демократів-соціалістів, які обурювалися “варварським” прийомом брати заручників. “Нехай собі обурюються, — писав В. Ленін, — але війни без цього вести не можна, і при загостренні небезпеки вживання цього засобу необхідно в усіх розуміннях розширити і робити частішим”²³.

Деталізуючи положення постанови РНК, нарком внутрішніх справ РСФРР Г. Петровський у своєму наказі “Про заручників” констатував: “Вбивство Володарського, вбивство Урицького, замах на вбивство Голови Ради Народних Комісарів Володимира Ілліча Леніна, масові, десятками тисяч, розстріли наших товаришів у Фінляндії, в Україні і,

нарешті, на Дону і в Чехо-Словачії..., заколоти в тилу наших армій, викривальні зізнання правих есерів та іншої контрреволюційної сволоти в цих заколотах ... показують, що, незважаючи на постійні слова про масовий терор проти есерів, білогвардійців і буржуазії, цього терору насправді немає. З таким становищем має бути рішуче покінчено... Всі відомі місцевим Радам праві есери мають бути негайно заарештовані. З буржуазії і офіцерства має бути значна кількість заручників. При найменших спробах опору чи найменшому русі у білогвардійському середовищі повинен здійснюватись безумовно масовий розстріл. Місцеві губвиконкоми мають виявляти в цьому особливу ініціативу”²⁴.

1919 р. характеризувався подальшим посиленням більшовицького терору проти політичної опозиції. В лютому за наказом Ф. Дзержинського у Росії було взято значну кількість заручників з числа соціалістів-революціонерів та меншовиків²⁵. 31 березня Бюро українського друку розповсюдило заяву Миколаївського виконкому, в якій говорилося про взяття заручників в Миколаєві з числа “буржуазних кіл” населення у відповідь на безчинства французьких окупаційних властей в Одесі²⁶. Без усякого розбору і серйозних підстав бралися в 1919 р. заручники у Харкові. Голова місцевого губвиконкому доповідав Харківській Раді, що: “...у випадку, коли буржуазний гад підніме голову, то, перш за все, впадуть голови заручників”²⁷.

Зрозуміло, що практика захоплення заручників викликала протест у представників ряду політичних партій. Так, своє ставлення до цього висловив один з фундаторів ненасильницького анархізму П. Кропоткін, який, звертаючись до керівників Радянської держави, писав: “Невже не знайшлося серед вас нікого, щоб нагадати, що такі заходи, що являють собою повернення до найгірших часів середньовіччя і релігійних війн, не гідні людей, що взялися творити майбутнє суспільства на комуністичних засадах... Невже ніхто з вас не замислився над тим, що таке заручник. Це значить, що людина, посаджена до в’язниці не за який-небудь злочин, що її тримають у в’язниці, щоб загрожува-

ти її смертю своїм противникам... Але це не хіба одне й те ж, що виводити людину кожний ранок на страту і відводити її назад у в'язницю, промовляючи: "Почекайте. Почекайте. Не сьогодні", невже Ваші товариші не розуміють, що це рівносильне відновленню тортур для ув'язнених й їх рідних..."²⁸.

Проте прислухатися до відомого революціонера не бажали. 24–25 березня 1919 р. у Києві ВУНК заарештувала лідерів УСДРП(н) — Ю. Мазуренка, А. Річицького, А. Яковенка та активістів УПСФ — С. Єфремова, Л. Чикаленка та Дяченка²⁹, що спричинило відчайдушні протести української інтелігенції та громадськості³⁰. У травні голова ВУНК М. Лаціс здійснював тактику "червоного терору" стосовно лівих соціалістів-революціонерів та незалежників³¹, а в липні РНК своєю телеграмою вимагала "посилення червоного терору у Києві"³². Його здійснювали чекісти, очолювані Г. Шаповаловим, Л. Ковалівим, Д. Самусем, В. Лашкевичем та іншими³³.

Звертаючись до цих подій, А. Гольденвейзер пригадував: "ВУНК... розгорнула в Києві улітку 1919 року дуже напружену діяльність. Був декретований "червоний терор" і це давало можливість розстрілювати всіх і кожного, без вказівки якоїсь індивідуальної провини... Першими жертвами "червоного терору" стали 68 киян, що значилися у виявленому у когось списку членів клубу націоналістів... Розстріл Науменка був самим жахливим злочином київської надзвичайки... Це був один з небагатьох людей, що користувався абсолютно виключною репутацією і відомих всьому Києву, — одне з небагатьох імен, що вимовлялося з величезною повагою. Якби йому дали померти своєю смертю, за його труною йшов би стотисячний натовп"³⁴. Звертаючи увагу на подібні факти, газета "Южное слово" відзначала, що "радянська влада "обрала" вбивство як неפורушну опору своєї політики"³⁵.

Одночасно газета "Більшовик" відмічала, що "червоний терор", запроваджений в Києві, "вбив фактичне керівництво з рук лакейської партії незалежників і есерів-акти-

вістів, “соціалістів”, Директорії і т.д., сволоти, що веде збройну боротьбу проти Радянської влади в інтересах фінансового капіталу України й Антант”³⁶.

Режим “червоного терору” з ініціативи більшовиків застосовувався і на інших територіях України. Зокрема, підконтрольний КП(б)У Херсонський губернський з’їзд Рад робітничих і селянських депутатів у липні 1919 р. прийняв резолюцію “Про червоний терор”, в якій містилася вимога забезпечити зусиллями ВУНК страту за “кожну голову робітника і селянина сто голів ворогів робітничо-селянської влади”. Як підкреслювалося в резолюції: “Хто проти влади робітників і селян, той... мусить бути зметений з лиця землі”³⁷.

У 1919 р. було завдано відчутного удару анархістським організаціям в Україні. 24 квітня в Катеринославі розгромили приміщення секретаріату Конфедерації анархістів “Набат”. Літературу, газети Конфедерації зіпсували, викинули на вулицю, гроші реквізували. У грудні Центральному управлінню НК України вдалося ліквідувати усі анархістські організації Харкова, звинувативши їх у кримінальних злочинах³⁸.

Протестуючи проти свавілля, українські анархісти відзначали, що саме ця невинувата жорстокість, переслідування політичних опонентів призвели до істотного падіння популярності більшовицької партії, відкрили шлях для наступу денікінських військ³⁹. Це також підкреслюється в зверненні Н. Махна від 7 грудня 1919 р. “До всього працюючого люду України”⁴⁰⁻⁴¹.

Водночас форми та методи боротьби з політичною опозицією в більшовицькому таборі дискусій не викликали. В липні, посилаючись на складну військово-політичну ситуацію, В. Ленін констатує: “Наша справа — ставити питання прямо. Що краще? Чи виловити і посадити в тюрму, іноді навіть розстріляти сотні зрадників з кадетів, безпартійних, меншовиків, есерів, “які виступають” (хто із зброєю, хто із змовою, хто з агітацією проти мобілізації, як друкарі або

залізничники з меншовиків і т.п.) проти Радянської влади, тобто за Денікіна? Чи довести справу до того, щоб дозволити Колчаку і Денікіну перебити, перестріляти, пересікти до смерті десятки тисяч робітників і селян? Вибір не важкий”⁴².

Проте, одночасно, посилювалася кампанія протестів проти незаконних арештів та розстрілів опозиціонерів. 6 жовтня 1919 р. М. Горький писав Ф. Дзержинському: “...Я дивлюсь на ці арешти як на варварство, як на винищення кращого мозку країни і заявляю в кінці листа, що Радянська влада викликає у мене вороже ставлення до неї”⁴³.

Звернення М. Горького до Ф. Дзержинського, Г. Зінов’єва, В. Леніна відіграло позитивну роль. Політбюро ЦК РКП(б) доручило комісії у складі Ф. Дзержинського, М. Бухаріна та Л. Каменєва переглянути списки заарештованих. В. Ленін пішов назустріч М. Горькому і сприяв звільненню низки відомих громадських діячів, але зауважив, що “...загалом міра арешту кадетської (й білякадетської) публіки була необхідна і правильна”⁴⁴.

Один з найбільш послідовних провідників “червоного терору” — С. Шварц, дискутуючи з опонентами у серпні 1919 р., відмічав: “Нам стверджують, що знищенням цих елементів ми йдемо по шляху регресу. Нехай так, нехай ми на певний час відстаємо, але зате ми впевнені, що елементів, які ставлять під загрозу саме існування влади трудового народу, немає, що все сміття чисто виметене червоною мітлою. Якщо для ствердження пролетарської диктатури в усьому світі нам необхідно знищити всіх слуг царату і капіталу, то ми перед цим не зупинимося і з честю виконаємо завдання, покладене на нас революцією”⁴⁵.

Протягом 1920 р. карально-репресивна політика більшовиків проти есерів, меншовиків, українських національних партій продовжувалася. Опозиція втратила контроль над органами преси та видавництвами, була не в змозі здійснювати ефективну публічну діяльність.

Виступаючи на II з’їзді КП(б)У 17 жовтня 1920 р., член ЦК РКП(б) Г. П’ятаков заявив: “Ми не заперечуємо масо-

вого терору, ми його не заперечували і на І з'їзді. Намагайтеся бити противників по самих слабких місцях, проводьте масовий терор як засіб боротьби!"⁴⁶. Врешті-решт українські партфункціонери так і робили. Всеукраїнський ревком ухвалив рішення не застосовувати в Україні січневого (1920 р.) декрету ВЦВК і РНК РСФРР про скасування смертної кари. Надзвичайним комісіям (починаючи з губернських) давалося право застосовувати позасудові репресії в справах, що "потребували негайного рішення"⁴⁷.

Політичні репресії проти опозиційних політичних сил здійснювалися у наступні роки. У 1925 р. припинили формальне існування в Україні елементів багатопартійної системи, надалі КП(б)У продовжувала діяти за відсутності організованої політичної опозиції. Проте, Л. Каганович на ІХ Всеукраїнському партійному з'їздові (грудень 1925 р.) попереджав: "Якщо ми заспокоїмося, якщо ми захопимося надто мирними міркуваннями про радянський парламентаризм, про демократію і не будемо застосовувати те зняряддя, що нам протягом 8 років допомагало придушувати будь-яку спробу наступу на Радянську владу, то, зрозуміло, ми отут можемо зустрітися з новими перешкодами"⁴⁸. Ця теза неодноразово повторювалася на різних партійних публічних заходах. Зокрема, комуніст Компанієць на Х київській губернській конференції КП(б)У (1925 р.) спочатку висловив сподівання у тому, що партія має "довести ворогові, який ще досі не спить, що ми також не будемо спати..." , а потім закликає "Ворогам смерть! Смерть безпощадна!" підняв на ноги аплодуючих учасників конференції⁴⁹.

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

- у 1917 – на початку 1920-х рр. вищим політичним керівництвом України, повністю підпорядкованими йому органами ВУНК була здійснена низка репресивних заходів, спрямованих проти лідерів та активістів низки політичних партій та рухів, що діяли в Україні;

- карально-репресивна політика супроводжувалася її публічною апологетикою з боку керівників більшовицької партії, які розглядали запроваджений терор як засіб соціальної перебудови суспільства, встановлення режиму диктатури пролетаріату/диктатури партії більшовиків;
- опозиційні політичні партії та організації чинили опір репресіям, зокрема публічно апелювали до громадськості, своїх прихильників, закордонних держав, самих більшовиків із закликами відмовитися від терору як засобу політичної боротьби;
- жорстка карально-репресивна політика стала одним з факторів, що обумовив занепад опозиційних партій, обмежив їх вплив на широкі верстви населення.

Примітки

¹ *Ленін В.І.* Тези і доповідь ККІ про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату 4 березня 1919 р. // Повне зібр. тв. – Т. 37. – С. 469–486.; *Сталін І.* Октябрьская революция и тактика русских коммунистов // Вопросы ленинизма. – М.: ГИПЛ, 1952. – С. 81–109.; *Бухарин Н.И.* Железная когорта революции // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 34–38.; *Троцкий Л.Д.* Итоги и перспективы. Движущие силы революции // К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 80–110.; *Дзержинський Ф.* Пять лет работы // Избранные произведения. – М.: ГИПЛ, 1957. – Т. 1. – С. 363–364.

² *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 года до немецкой оккупации. – М., 1925. – 264 с.; *Вардин И.* Политические партии и русская революция. – М., 1922. – 182 с.; *Затонський В.* Из спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1990. – № 4. – С. 53–74.; *Косіор С.* Вибрані статті і промови. – К, 1968. – 560 с.; *Луначарський А.* Воспоминания из революционного прошлого. – Х., 1925. – 79 с.; *Майоров М.* Из истории революционной борьбы на Украине. – К., 1922. – 87 с.; *Попов Н.Н.* Мелкобуржуазные антисоветские партии. – М., 1924. – 112 с.; *Рафес М.* Два года революции на Украине (Эволюция и раскол Бунда). – 1924. – 168 с.

³ *Грушевський М.С.* На порозі нової України: гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 120 с.; *Шановал М.* Большевизм и Украина. – Прага, 1926. – 60 с.; *Мицюк О.* Комуністична Україна. – Львів.: Життя і мистецтво, 1921. – 24 с.; *Мазена І.* Большевизм і окупація України. – Львів–Київ, 1922. – 155 с.; *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. – Відень, 1920. – 94 с.; *Мілюков П.Н.* Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.; *Махно Н.* Воспоминания: В 2-х кн. у 3-х т. – К.: Україна, 1991. – Кн. 1. – 217 с.; Кн. 2. – 185 с.; *Іванович С.* Пять лет большевизма: начала и концы. – Берлин, 1923. – 159 с.

⁴ *Волобуев П.В.* Пролетариат и буржуазия России в 1917 году. – М.: Мысль, 1964. – 358 с.; *Гусев К.В.* Крах мелкобуржуазных партий в СССР. – М.: Знание, 1966. – 64 с.; *Спирин Л.М.* Классы и партии в гражданской войне в России (1917–1920 гг.) – М.: Мысль, 1968. – 438 с.; *Шестак Ю.* Большевики и левые течения мелкобуржуазной демократии. – М., 1974. – 64 с.; *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 314 с.

⁵ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) – К.: Основи, 1996. – 396 с.; *Реєнт О.П.* Большевизм і українська революція: спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994. – 39 с.; *Солдатенко В.* Українська революція (концепція та історіографія). – К.: Просвіта, 1997. – 410 с.; *Гусев В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кін. XIX ст. – 1921 р.): Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999. – 36 с.; *Нагорний В.І.* Большевизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 23 с.; *Тимошук О.* Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1995. – 24 с.; *Бриндак О.Б.* Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 1998. – 18 с.

⁶ *Ленін В.І.* До історії питання про диктатуру (замітки) // Повне зібр. тв. – Т. 41. – С. 364.

⁷ Бухарин Н.И. Экономика переходного периода. – Ч. 1: Общая теория трансформационного процесса. – М., 1920. – С. 146.

⁸ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии 1917–1921 гг. Сборник документов. – М.: ГИПЛ, 1958. – С. VI.

⁹ Ленин В.И. Записка Ф. Дзержинському з проектом декрету про боротьбу з контрреволюцією і саботажем // Повн. збір. тв. – Т. 35. – С. 150.

¹⁰ Мальков П. Записки коменданта Московского Кремля. – М., 1961. – С. 205.

¹¹ Друг народа (газета социалистическая и демократическая). – 1918. – 5 июля.

¹² Набат (орган конфедерации анархистов “Набат”). – 1918. – 26 августа.

¹³ Набат. – 1918. – 2 сентября.

¹⁴ К свету (орган ассоциации анархистов г. Харькова). – 1919. – 2 февраля.

¹⁵ Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.: Україна, 1991. – С. 108.

¹⁶ Свердлов Я. Воззвание ВЦИК по поводу покушения на В. И. Ленина // Избранные произведения. – М., 1976. – С. 211.

¹⁷ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии... – С. 182.

¹⁸ Набат. – 1918. – 9 сентября.

¹⁹ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии... – С. 184.

²⁰ Красный террор. – 1918. – 1 ноября.

²¹ К свету. – 1919. – 14 марта.

²² Ленин В.И. Заключне слово по доповіді пленуму ВЦРПС // Повн. збір. тв. – Т. 38. – С. 286.

²³ Ленин В.И. Всі на боротьбу з Денікіним // Повн. збір. тв. – Т. 39. – С. 58.

²⁴ Еженедельник ВЧК. – 1918. – № 1.

²⁵ Известия ВЦИК. – 1919. – 1 марта.

²⁶ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг.: Сб. докум. и матер. – К.: Политиздат Украины, 1971. – С. 49.

²⁷ Мельгунов С. П. Красный террор в России. – М.: СП “РУИГО”, 1990. – С. 28.

²⁸ Там само.

- ²⁹ Червоний прапор (орган ОК фракції УСДРП(н). – 1919. – 29 березня.
- ³⁰ Червоний прапор. – 1919. – 1 квітня.
- ³¹ Известия ВУЦИК. – 1919. – 18 мая.
- ³² Державний архів Російської Федерації. – Ф. 130, оп. 3, спр. 698. – Арк. 220 зв.
- ³³ Борьба (орган ЦК УПЛСР). – 1919. – 9 февраля.
- ³⁴ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 6. – С. 251–252.
- ³⁵ Южное слово (ежедневная политическая экономическая и общественно-литературная газета). – 1918. – № 17.
- ³⁶ Большевик (орган ЦК КП(б)У). – 1919. – 24 травня.
- ³⁷ Боротьба (орган окружкому УПСР(к) Херсонщини і Таврії). – 1919. – 16 липня.
- ³⁸ *Дукельський С.* ЧК на Украине. – Вермонт, 1989. – С. 27.
- ³⁹ Шлях до волі (щоденна газета революційних повстанців України (махновців)). – 1919. – 26 листопада.
- ⁴⁰ Шлях до волі. – 1919. – 9 грудня.
- ⁴¹ Шлях до волі. – 1919. – 16 грудня.
- ⁴² *Ленін В.І.* Всі на боротьбу з Денікіним // Повн. збір. тв. – Т. 39. – С. 56–57.
- ⁴³ Письмо А. М. Горького Ф. Э. Дзержинскому от 6 октября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 241.
- ⁴⁴ *Ленін В.І.* Лист О. М. Горькому // Повн. збір. тв. – Т. 51. – С. 47.
- ⁴⁵ Красный меч. – 1919. – 18 августа.
- ⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4. – Арк. 181.
- ⁴⁷ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2-х кн. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 2. – С. 47.
- ⁴⁸ *Каганович Л.* На путях строительства социализма. Политотчет ЦК КП(б)У IX съезду. – Х., 1926. – С. 48.
- ⁴⁹ X Київська губернська партійна конференція КП(б)У. Стенографічний звіт. – К., 1925. – С. 15.